

Добрица
ЂОСИЋ
ДАЛЕКО
ЈЕ СУНЦЕ

Copyright © 1951, Ана Ђосић Вукић
Copyright © овог издања 2023, ЛАГУНА

*Моїм райним груїовима
борцима Расинскої йарїїизанскої одреда*

Садржај

ДАЛЕКО ЈЕ СУНЦЕ 9

Ана Ћосић Вукић:

Разговор о роману *Далеко је сунце* 371

О њисцу. 377

У рани сутон последњег дана децембра четрдесет друге истрзана колона од стотину партизана милела је Гаврановом косом Јастрепца, давећи се у дубоком снегу и ковитлацима вејавице.

Пред колоном, на педесетак корачаја, ишао је командант одреда, висок, плећат човек у изношеном официрском шињелу. Десном руком држао је каиш немачког ручног митраљеза, а левом је због тешког и несигурног хода млатарао као посипком, напрежући се да повећа одстојање од колоне. Лице му је било строго и увређено. По широким већама и коси, која је штрчала из дубоке војничке шајкаче, попао снег, па је то лице, иначе лепо и за своје године рано остарело, било још старије од умора, сутона и ветра; оно се једнако мрштило и грчило, и одавало је човека који са собом води мучан разговор.

Већ је неколико дана како су Немци започели велику офанзиву на Јастребац. Делови „алпијске“ дивизије са два пука Бугара и Љотићевско-недићевским јединицама, пошто су запосели сва села око планине и путеве који воде у њу, почели су у разним правцима да крстаре по Јастрепцу;

тражили су одред, нападали га и гонили. У прве две тешке борбе одред је остао скоро без муниције, изгубио неколико људи, задобио десетину рањеника, и отада бежао, скривао се у шуме, гладовао и смрзавао се. Трпећи свакодневно ситне поразе, ратничка душа одреда је поболела... Јутрос рано, у зору, на одред је набасала већа група Немаца, и он се сада, избегавајући дневну борбу, повлачи дубље у планину. Читавог дана Немци су упорно ишли њиховом пртином, с времена на време засипали митраљеском ватром заштитницу, и лукаво се ућуткивали.

Та подмукла тишина мучи команданта. Даноноћно, свакога часа, смењује се тишина са пуцњавом; смењују се ударци са припремама и очекивањима за нов ударац. Мокри завоји на ранама не стигну да се осуше и смрзну, а већ нови млазеви крви потеку, квасе кошуље; колона све спорије и спорије иде. Крв истиче тихо, нечујно, снаге је све мање, а треба све држе и држе ићи. Не зна се куда. Свака буква је непријатељски војник; свака коса заседа; сваки поток велика гробница! Снег је пао само зато да се држе и лакше затрпају мртви. Мећава је постала гробар. Куда? У тишину. А нема тишине. Скоро ће ноћ. Ни ноћ не доноси тишину. Али ништа страшније од тишине. Само нека пуца, стално нека пуца!

Он жури пред колоном као да жели да побегне од ње, од неизвесности, од тишине пуне вејавице и неуморног, једноличног хујања ветра у шумама. Понекад му се учини да ће се малаксала, изгладнела и израњављена колона што пуже за њим кроз букову шуму склупчати око букава, заспати у снегу и пустити да је растргну гониоци и затрпа мећава. Упадајући у намете до појаса, он запиње и јечи као да вуче колону, убрзава ход, повећава одстојање.

– Еј, Учо! Лакше, бога му! – викну неко из колоне, а онда замулла нешто у ветар.

Командант застаде, окрену се и сјури ка колони.

– Шта је, што вичете? Што се вучете тако? Хоћете да вас ја на леђима изнесем? – раздражено викну и погледа на косу чији се сиви обрис назирао кроз ретке врхове букава.

– Што се љутиш? Видиш да су рањеници прекинули колону! – одговори му зловољно његов заменик Гвозден, омањи широка са пљоснатим винастим лицем и зеленкастим очима које су од ветра ситно жмиркале.

Командант се испрси, мрко га погледа и ћутке пође низ колону.

Група око рањеника и рањеници пођоше пре него што Уча стиже до њих, и он одмах пође назад, без жеље да их ишта запита.

– Друже Учо, докле ћемо овако? – запита један из колоне.

Уча застаде, погледа га као да размишља о његовим речима, мало се замисли, а онда јетко одговори:

– Док не победимо, друже Ацо!

– Док не победимо...? – понови за њим овај иронично и малаксало, а Уча пође напред.

... Сви су исти. Све их је ухватила паника. Чим војска окрене леђа непријатељу – више није војска. А има већ недељу дана како су му они окренули леђа. Толико су се уморили да више немају снаге да му окрену лице...

Уча стеже каиш од машингевера тако да га заболеше зглобови на прстима. Кад дође до чела колоне и Гвоздена, који га је строго и пажљиво посматрао, он оштро командова покрет и пође полако пред колоном с кундаком окренутим навише.

Иза његових леђа, доле у потоку, тупо запрашташе митраљеви. Ветар их помеша са својом хуком и разнесе као пlevу по планини. Он нагло стаде, задрхта, помути му се у глави: „А ако су горе на коси Немци? Куда?“ И као да га неко гурну, брже пође напред. „Ако су... – тући ћемо се!“

... Треба засести иза букава и чекати их на цев. Осам метака – осам Немаца. Сто пута осам, и оде пук у... Онда

они не би овако... Како Павле то не схвата? Као да је само њему стало да сачува људе. Не чува се, Павле, одред некаквим маневрима по осиању окупаторских и четничких гарнизона. Куда из Јастрепца? Свуда је горе него овде. Снег је, куд ћеш с босим људима? Па ни муниције немамо. Уништиће нас у равници. Зар тако да завршимо борбу? Све би било другачије када би ме Павле послушао. Не! Не могу да пристанем на његов предлог. Знам ја боље од њега шта је ратовање. Треба бити лудак или очајник па ићи у Мораву и на Копаоник. То је самоубиство. За одред ја одговарам. Нисам самоубица ни авантуриста.

– Лакше, Учо! Колона опет застала – бојажљиво рече Гвозден, који је ишао за њим а да га Уча није ни приметио.

Бојажљивост с којом га је Гвозден опоменуо збуни га. Можда се он заборавио и све ово гласно говорио? Изгладнео, преморио се и почео да дунца. Више ни о чему не може паметно да мисли. Ужасно! Можда Павле има право? Седе у снег и палчевима притисну слепоочнице. Под прстима осети ударање била.

– Шкрипе ступови као неподмазане вратнице... – после дужег ћутања рече Гвозден.

Уколико је сутон бивао гушћи, ветар је постајао све луђи. Изнад њих трале су се суве букове гране и шкрипале.

– Ово ти је као кад домаћин заборави да привеже и затвори вратнице, па ветар шкрипи њима, и млати по читаве ноћи... – ишао је Гвозден за својим мислима. – Он слуша, не може да спава, али му је топло па му се не устаје.

Уча се сети оних дугих зимских ноћи на селу кад служитељ у његовој школи заборави да затвори капијицу на школском дворишту, па она сву ноћ шкрипи и лупа у дирек. Он чита, пуши, шета. У соби је топло. Сит је, а ипак, по навици, чим престане да пуши, он узима са полице јабуке, бирка најмању... Пред спавање прегледа деље писанке, исправља, ставља црвеном оловком оцене, не

размишљајући много, јер он познаје свако дете. Био је то ипак некакав живот, ситан, једноличан и досадан, али леп: топло је било, и није био гладан. И уколико се више уживљавао у прошлост, она му се чинила само као неко живљење у топлој соби; био је сит, имао јабука „колачара“ на полицама. А истовремено је осећао све мучнију глад, све тежи умор, све већу малаксалост.

– ... Јес' сиротиња, јес' мука, али кад ти и то униште, онда немаш ни сиротињу ни муку. Боље је и са њима но без ичега – настављао је Гвозден. – Него, Учо, шта мислиш, како ми да се извучемо из ове кљуспе? – упита он после кратке паузе.

– Како да се извучемо?! Да се бијемо – одговори осорно Уча и устаде, јер у том тренутку стиже до њих чело колоне.

– Нисам данас разговарао са Павлом, не знам шта он мисли... – додаде Гвозден.

Уча му на то не одговори и, љут на сва та питања „шта ћемо“ и „како ћемо“, пожури напред, трудећи се да корача лако и сигурно.

Убрзо изађе на ивицу шуме, одакле се простирала гола коса. Ту у близини налазиле су се три овчарске колибе као три печурке. Ношен ветром, Уча брзо и лако дође до једног од неколико дебелих и лиснатих хрстова у близини колибе, седе и наслони се на рошаво дебло.

– 'Оћемо ли даље? – упита Гвозден кад стиже са колоном.

– Нећемо даље! Пренеси: Павле напред!

Развучена партизанска колона, чије се зачеље од вејанице и тмуше није видело, згушњавала се у гомилу, пригушено жагорећи и звецкајући оружјем. Како ко стигне, он одмах и седне окрећући леђа ветру, који је бацао снег на њих настојећи упорно да их затрпа, вејао облаке изнад њих и непрекидно, мукло хујао у буковим шумама.

– И моје праунуче запамтиће овај дан! – рече Никола, водник, гласом као из бачве, по чему су га лако распознавали.

– Не секирај се за пород! – одговори му Ђурђе, његов најближи друг у одреду.

Учу су љутиле овакве речи, хтеде нешто оштро да каже, али се уздржа. Мало касније приђе Павле, комесар одреда. Он је корачао ситно и брзо, ломећи колена и држећи усправно горњи део тела. Извртну шајкачу натукао на уши, главу приклонио и наслонио браду на гајтан новог гуња. Витак, средњег раста, држао се самоуверено и пословно. Не обазирући се око себе, он још у ходу викну громким гласом:

– Зашто стојимо? Ајдмо даље, Учо!

– Даље нећемо! За данас, доста је са бежањем!

– Како?!

– Тако. Заноћићемо овде.

– Не! Морамо да се пребацимо до бучких колиба. Тамо је веза.

– Тамо ћемо послати курира, а ми ћемо овде остати.

– Немој да се играмо рата. Немци нам иду по трагу...

– Нека иду! – прекиде га Уча, устаде и позва командире.

Павле га запрепашћено и збуњено погледа, окрете се партизанима и виде да они прислушкују, па уздрхта од љутине и без речи пође ка најмањој колиби.

Уча нареди командирима да пошаљу курира на везу, саопшти им места обезбеђења и јавку, и пође за комесаром.

2

У колиби је било мрачно. Павле покуша да припали свећу, али је ветар угаси. Он још неколико пута безуспешно кресну шибицом, мрмљајући. Ветар је басао у колибу, утињао се кроз расушена и расклиматана врата, лупао плехом и капком на прозорчету, увлачио се испод крова од папрати и травуљине, суво шумео и цикао у влатима. У колиби није било дрва. Они се немо договорише, изађоше напоље, у

шуми накупише дрва и с муком zaloжише ватру. Убрзо букну пламен, осветли колибу и испуни је димом.

Павле скиде комесарску кожну торбицу, изу опанке и седе да се греје. То исто учинише Уча и Гвозден.

За све то време нису ни реч проговорили.

Комесар је био човек који је волео да му се људи покуравају. Ту особину он је вешто скривао, или је бар желео да је вешто скрива. Комесарски положај и политички живот нарочито су развили ту страну његовог карактера. Истина, жеља да влада људима и да му се они покуравају долазила је од огромне, ретко поколебане вере у себе. Нешто познајући људе, а више слутећи сложеност човекове природе, Павле је брзо схватио да људи не воле да се покуравају. Зато је упорно настојао да га заволе и да се сами отворе пред њим, а тада би он лако спроводио свој утицај и своје намере. Учин иступ – тако је он у себи називао сукоб с њим пред одредом – засекао је по његовом самољубљу и комесарском поносу. Цептео је од љутине, присећао се сваке речи, мерио њихову тежину, прекореваче себе што није ово или оно рекао, имајући притом стално на уму једно питање: како ће то партизани примити, шта ће они на то рећи? У први мах био је чврсто одлучио да са Учом о томе озбиљно разговара. Касније одустаде од те намере. Уча је преосетљив и тврдоглав, увредио би се, удаљио од њега, што он никако не сме да дозволи, нарочито у оваквим приликама. Поред тога, Уча му је најближи човек у одреду. Он је са свима друг, али само му је Уча пријатељ. Зато Павле одлучи да се понаша као да се међу њима ништа није догодило, и као да он није увређен, па поведе разговор о зими, одреду и одећи.

Добро познајући комесара, Уча је овај његов поступак тумачио као лукавство срачунато да код њега изазове кајање и самокритику. Павлово лукавство он је сматрао саставним делом његове интелигенције и политичког талента, које је ценио. У обичном животу он није волео такве

људе. Говорио је о себи као о човеку који прилази људима очи у очи. Натмурено је ћутао и грејао мокре и промрзле ноге, кидајући леденице с чакшира.

Због нечега ћутао је сада и Гвозден, иначе сељачки разговоран. Иако је био предратни комуниста, он је, као сељак, увек више ценио команданта од комесара. Уча, благодарећи свом животном искуству, имао је више воље и стрпљења за разговоре који су Гвоздена занимали, а који су се увек везивали за сељачки живот. Гвозден је Павла много више ценио него што га је волео. Павле је био студент, а он студенте није волео, сматрајући их несвршеним, половичним људима.

Док је Павле причао и постављао питања, трудећи се да их увуче у разговор, они су једва и тек реда ради одговарали.

Најзад се заврши такав разговор и настаде ћутање, мучно за сву тројицу, још непријатније од оног натегнутог разговора. Нарочито се Павле непријатно осећао. Испало је све то некако тако као да је он кривац, који је пред њима покушавао да се правда и умиљава. Павле се љутио на себе због неуспелог покушаја помирења. Нервозно је трзао сат из џепа и погледао према ватри. Јована курира, који треба да донесе став Окружног комитета Партије о кретању одреда у офанзиви, још нема, а требало је одавно да стигне. А шта да се ради ако не стигне? Камо кренути одавде? Како са рањеницима и гладним људима провести читав дан у маршовању кроз планину? А ако их Немци још ноћас нападну? Последња мисао испуни га страхом и језом. Грозничаве, искидане мисли пролазиле су му кроз главу.

– Људи мисле да ми не знамо шта хоћемо. Свашта се гуњба по четама – нешто касније тихо проговори Гвозден, трљајући надланицом очи сузне од дима.

– Ма шта имају да гуњбају! Знам ја војничку логику. У рату и кувари мисле: благо генералима, они не перу казане – пресече га Уча.

Павле је чуо Гвозденову реченицу и замислио се над њом. Да, излази тако као да штаб не зна шта хоће. А Уча, као да одговара на његову мисао, прогунђа:

– Војнику не треба дати времена да брине штапску бригу, треба га стално запошљавати... Од нерада га ухвати рђа, као раоник на киши.

Касније, врата се одшкринуше и стражар уведе двојицу млађих сељака, засутих снегом.

То су били обавештајци. Помало збуњено се поздравеше и седоше поред огњишта. Преплашени четничким терором, они су се пред штабом надметали који ће страшније случајеве покоља да исприча. Између осталог, рекоше да им је неко причао како воденичари на Морави свакога јутра са гатова отпуштају заклане људе и жене низ матицу.

Павле није много веровао овим сељацима, али га од те њихове приче подиђе језа. Преко Мораве, на левој обали, налази се његово село. Тамо владају четници, кољу људе и бацају их у Мораву. Пред његовим очима искрсну стравична слика... У Морави, на воденичном гату, зауставио се леш, пресамићен преко тополовог грања. Глава се њише, док пресечено грло испира зеленкаста вода... оно је бело... А косу као бусен заносе таласи... Зимске магле вуку се над реком. Брашњави воденичар прилази чамцем и мотком гура леш док га не откачи и док га матица не повуче са собом... Ко зна?... О својима он одавно нема вести. О њима као да досад није ни мислио.

Јутрос су по селима, казивали су наизменично сељаци, саопштили наредбу немачке команде у којој се каже да ће сваког оног ко одржава везу с партизанима стрељати, кућу му запалити, а породицу отерати у логор. Кад рекоше да су Уча и Павле уцењени са по педесет хиљада, командири са по двадесет и пет а „обични партизани“ са по десет хиљада, Павле се прену из мисли и примаче ближе сељацима.

Уча се гласно насмеја и направи грубу шалу. Гвозден се замисли и загледа у ватру. На крају сељаци рекоше да у селу немају где да сместе рањенике. Уча је с њима дуго разговарао, бодро их, а они су снужено одобравали и, обећавши да ће поново доћи на заказано место, отишли. Штаб одреда остаде сам.

Сви су ћутали. Павле је свакога часа вадио сат из џепа. Понекад га не би ни погледао, понекад би нешто промрмљао у своје танке, густе брчиће. Он се још надао да ће Јован курир доћи. У глави је имао план акција одреда у офанзиви, али осећао би се сигурнијим кад би такав план дошао од партијског руководства, јер би тиме оно непосредно учествовало у решавању судбине одреда у овој, од његовог постанка најтежој ситуацији. За то време Гвозден се мешкољио на преврнутој карлици и чаркао ватру. Уча је зурио у мапу, примицао је и одмицао од светлости, повлачећи по њој оловком овлашне линије.

– Деде, другови, да видимо шта ћемо – касно у ноћ проговори Павле, одмичући се од ватре у сенку. – Чекати Јована и Бркине директиве, нема смисла. Ми ноћас морамо сами да одлучимо шта ћемо с одредом. Учо, шта ти мислиш?

Уча кресну крупним црним очима и, сусревши упитан и упоран Павлов поглед, наизглед спокојно се загледа у мапу. Само су покрети његових прстију, који су гужвали крајеве прљаве и поцепане мапе, одавали нервозу. Он мало поћута, а затим проговори, трудећи се да му глас звучи мирно:

– Па ти, углавном, знаш моје мишљење. Ја сам вечерас више него јуче убеђен да сам у праву, јер сам цео дан размисљао. Поступимо ли друкчије, потпуно ће нас уништити. А шта ти предлажеш? Не мислиш ваљда да треба поступити онако како си јуче говорио?

– Мислим! Ево на основу чега – и Павле полако и опширно образложи своје убеђење да се одред може спасти уништења само ако се подели у две чете; ако се те две чете

пробију из Јастрепца и крену у два правца – ка Копаонику и Шумадији. Он је веровао да би тим маневром изиграли немачку офанзиву.

– Твој предлог је најобичнија авантура! – рече самоуверено Уча.

– Како то говориш? Шта је теби данас? Ти си, човече, изгубио живце, заборавио си се! Ради се о бити или не бити одреда. Једно или друго зависи само од нас тројице, а ти се овако... – Павлу је од љутње трептао глас.

– Ја се понашам тачно онако како треба да се понаша човек у мојој кожи. Ево, сад ћу да ти објасним зашто твој план сматрам авантуром. – Уча се мало замисли прибирајући чињенице и упињући се да буде што мирнији, иако му то није успевало. – Уосталом, нема ту никакве филозофије. Марш у неосвојене терене, у дубоку непријатељску позадину, пуну гарнизона и четничких одреда, са слабо наоружаним, полубосим људима, по оваквом снегу стварно је авантура и самоубиство. Моје је чврсто убеђење да је за нас једини излаз: остати на Јастрепцу. – Уча је говорио дуго и самоуверено, сматрајући себе најпозванијим да о овим стварима одлучује.

Док је Уча говорио, Павле је гледао у земљу, опседнут најцрњим слутњама. Ово је први пут да се он и Уча потпуно разилазе у мишљењима о војничким питањима. Уча је уживао углед одличног команданта, спретног, одлучног и храброг. О војничким стварима одреда он је скоро потпуно самостално одлучивао, а Павле би се формално слагао и препуштао њему прву реч. Раздор међу њима у најкритичнијем тренутку, мислио је Павле, довешће одред до пропасти, а није знао како то да избегне. Да пристане на његов предлог, никако није могао. То би значило ићи у пропаст.

Размишљајући о томе, он Учи не одговори одмах.

– Мислим да је тебе, Павле, ухватила паника. Без муниције смо, снег је, а ти хоћеш да идемо у четничко гнездо,

и то још у равницу – рече Гвозден тихо, и усредсређено се загледа у Павла као да процењује дејство својих речи.

– Чекај, чекај! – прекиде га Павле. – Јасно ми је! Није мене ухватила паника, већ вас. За нас не постоји непријатељска позадина! – Павле одједном застаде замишљен.

– Ја се слажем са Учом – после краћег ћутања рече Гвозден, и погледа Павла.

Заћуташе. Ветар је махнито наваљивао у колибу.

Павле је смишљао шта да чини. Откако је погинуо његов заменик, он је вршио и дужност партијског руководиоца. По његовом мишљењу, у оваквој прилици једини излаз је да искористи сва права која му даје Партија. Треба их напасти и снагом њене власти.

– Другови, ја са вама хоћу сада да разговарам као са члановима Партије. Ваш став води... – поче Павле.

Покушај коришћења ауторитета партијског руководиоца још више заостри односе међу њима, те Павле одлучи да сазове партијски састанак. Рече им то, устаде и изиђе напоље.

Ветар га ошину и засу снегом. Стражар пред колибом кашљањем му стави до знања да га је приметио. Павле дође до врата колибе у којој је била смештена прва чета, застаде и помисли: „Да са сваким појединачно разговарам пре састанка?“

У колиби је неко читао. Павле послушну, чудећи се: ко у ово време чита? Шта чита? Он прислони главу на врата. Из колибе се чу тихи глас: „... Партизани, опкољени сте! Ви сте без муниције и оружја. Чиме ћете да се борите? За кога ћете да изгинете? За Москву?! Стаљинград је заузет! Москва је опкољена. Црвена армија је у распадању. Тито је разбијен у Босни и са остатком штаба бежи по планинама. Ако желите да спасете животе своје и својих породица, баците оружје и идите кућама. Ко се не преда до првог јануара, биће му уништена породица и имовина...“

Павле познаде и текст и читача. Немачки летак, пре неколико дана бачен из авиона, читао је Сима. „Почело је оно најстрашније... Чиме се борити против страха?...“ – забринуту помисли Павле, и би му тешко што је прислушкивао, па се накашља да га чују, а онда полако уђе у колиду.

Поред ватре су седела три партизана. Долазак комесара у ово доба и у овом тренутку их збуни. Држали су се као ситни лопови затечени у крађи.

– Зашто не спавате, другови? – мирно им се обрати Павле и седе поред њих.

– Зима нам је. Не може да се спава – одговори Аца, бивши авијатичарски наредник, који је јесенас из Недићеве пољске страже предегао партизанима.

– Знате ли за нове вести са фронта? – запита их Павле, и кад му они одречно одговорише, он им на основу старих вести смисли причу о великим победама Црвене армије и заузимању нових градова од стране пролетерских јединица. Говорио је убедљиво, трудећи се да буде расположен, како би и њих разведрио и запалио у њима веру у победу, која се тихо гасила. На крају, додаде и неколико речи о положају њиховог одреда, изражавајући чврсту веру да ће се извући из офанзиве.

Они су га пажљиво слушали, ћутећи, али из очију и из држања њиховог била је неверица.

Павле пробуди неколицину комуниста, позва их на састанак и забринут изађе напоље.

3

Вуксану, секретару СКОЈ-а прве чете, остаће партијски састанак одржан те ноћи заувек у сећању. На њему је он доживео прва разочарања у своје дечачке представе о Партији. Он никако није могао да замисли да се комунисти,

и то стари и добри комунисти, не слажу, свађају, па чак можда и мрзе.

Да састанак буде необичан, сплеле су се све околности. Време је стало у поноћ. Међава завија као да саму смрт кољу. Одред опкољен, људи гладни, малаксали, зима и страх стружу по искиданом сну. Комесар их буди и зове у штапску колиду. Она је пуна дима. Партијци се згужвали један преко другог, цвокоћу од зиме, а спављиви мрмљају протесте због састанка у ово време. Наслоњени један на другог, неки су одмах почели да дремају, не сачекавши да чују ни дневни ред.

Павле рече:

– На дневном реду је, другови, само једна тачка: шта да се ради у овој ситуацији? Ми се у штабу не слажемо. Имамо различита мишљења, и изгледа да нико није спреман да одустане од свог става. Ево у чему је ствар...

Павле говори, а Вуксан мисли: „Како могу да се не слажу, а руководиоци су и стари комунисти? Значи, неко је од њих опортуниста... А ко је?... Па наравно, Уча има право: ми смо на Јастрепцу господари. Зашто да бежиш из своје базе... Па овај Гвозден је луд. Што ти је ситносопственичка душа. Чим има приватну својину, несигуран је за револуцију. Спавај, једи и чекај да Немци оду. Шта је њему? Он је одан човек... Чудо! Зашто Павле овако? Куд ћеш у Мораву и Копаоник, кад тамо не можеш да макнеш од четника? Народ је заведен против нас. Бар да је лето, па можеш и по кукурузима. Избегавање борбе... Сви су ти интелектуалци исти. Како тако могу да мислим о комесару... Неправилно!“

Док је Павле говорио, Гвозден и још неколицина упадали су му у реч, па је више пута морао оштро да их опомиње.

„... Ово више не личи на партијски састанак. Ово је свађа. Треба их све покажњавати и изабрати новог

руководиоца. Разбијају јединство ћелије. Разбиће и одред. Шта је њима? Упаничили се. Није ово певачко друштво!“

Вуксан упитно погледа другове око себе. На њиховим лицима читало се изненађење. Дремљиви су трзали главе и озбиљно погледали у Павла. Уча рече да ће он говорити на крају, кад чује шта остали мисле, а Гвозден додаде да се он слаже са Учиним предлогом.

– Павле је потпуно у праву! Оставите ви те измишљотине о терену. Наш је терен свуда где има окупатора – говорио је први Никола, водник, жустро нападајући Учу и Гвоздена.

„Сила је овај Никола! Што ти је пролетер! Тако, брате, треба увек бити револуционар. Правилно!“ – настављао је Вуксан дискусију у себи.

– Ако напустимо Јастребац, политички ћемо потпуно да изгубимо овај терен. Народ ће да се разочара у нас. Дражинци ће да створе организацију и све ће нас поклати... Морал код бораца је опао. А још кад их раздвојиш у две чете, онда је готово. На Јастрепцу нама нико ништа не може. Друг Павле преувеличава опасност – говорио је Урош, сељак из овог краја.

– Улежали смо се ми на планини као квочке. Ја тврдим: ако за два дана не кренемо одавде – у здравље са одредом. Немам више шта да кажем – љутито рече Вук, командир друге чете.

„Храбар човек, што на ум, то на друм. Правилно... Ко ће знати ко је овде у праву? У нечему сви они имају право. Сада треба погодити у центар... Ово је потпун расцеп. Створиће се фракције и упропастиће одред. Језиво!“

Вуксан је све време мислио и премишљао за кога да се определи. Уколико је састанак даље текао, он је постајао све неодлучнији и незадовољнији. Скоро сви комунисти, сељаци из овога краја, били су против Павловог предлога. Њима се није ратовало далеко од њихових кућа. Остали су

се поделили, а добар део је збуњено ћутао и зевао, мучен несном, слушајући оне који су се препирали. Препирка је расла и претварала се у жучну свађу, у којој су падале и увредљиве речи. Вуксан више није могао да издржи. Устаде и шушкетавим гласом викну:

– Друзе Павле, шта је ово?! Зар је ово партијски састанак? Ово су личне свађе које ће да разбију хелију, и тада ће све отићи... – он се загрцну, затресе главом и седе.

Сви се ућуташе и постиђено погледаше витког младића са детињим лицем, који није имао два зуба у горњој вилици, па је зато шушкетао у говору. Он је носио униформу немачког подофицира, која му се припијала уз тело, и кратке, у горњем делу шире, чизме немачког пешака. Бивши шегрт у ложионици, он је био познат као најпожртвованији и најдисциплинованији партизан, добровољац за сваки задатак, од доношења воде па до атентата.

Павле опомену на ред, а Вуксану ништа не рече.

У тишини, када и ветар као да је застао и смирио се, поче Уча да говори, полако, наглашавајући сваку реч:

„За целу ову гужву и несрећу ти си крив!“ – мислио је Вуксан док је Уча говорио, извлачећи такав закључак не из садржине његовог говора, већ из начина на који је износио своје мишљење. С његовим мишљењем он се углавном слагао, али га је Учина мирна заједљивост љутила. Он се једва уздржа да му не каже нешто увредљиво кад је Уча на крају рекао:

– ... Ако се, другови, сви слажете са Павлом, ја као командант не прихватам одговорност за судбину одреда.

„Тачно је! Сви су интелектуалци на свој начин врдалама, опортунисти. Какав је то комуниста који у најтежој ситуацији одбија да испуни задатак?... Неправилно!“, говорио је у себи Вуксан, не слушајући Гвоздена, који је својим речима опширно препричао оно што је Уча рекао.

Док је Гвозден говорио, Павле је седео и замишљено гледао преда се. Чупкао је длаке на чакширама, шарао по пепелу, па би онда заривао прсте у косу која се са правоугаоног високог чела дизала увис као ђуба. Између очију скупила му се бора у гутицу. По покретима руку, Вуксану се чинило да је он расејан и да не зна шта ће са собом. Али по држању главе, по гутици међу обрвама и стално напред истуреном челу, по спокојству на лицу и у очима, Вуксану се учини да он зна шта хоће и да је упоран у одлуци да то оствари.

„Ја ћу да слушам Партију. Правилно! Она никада не греши“, одлучи Вуксан и изјави да се он „стопроцентно слаже“ с Павлом, називајући све оне који се нису с њим слагали опортунистима и паникерима. Уистину, он није био потпуно сигуран да је комесар у праву.

Под притиском баш оних који су све време састанка ћутали упркос Павловом одлучном противљењу, хелија одлучи да се ипак сачека став ОК-а, који ће, по њиховом мишљењу, идуће ноћи сигурно донети Јован курир.

Партијци се разиђоше, уз неразумљив мрмор. Међу свима, Вуксан је на свој младићки начин био најзабринутији и најнесрећнији. Он је осећао да се ноћас десило нешто страшно, и да тиме почиње нешто још страшније.

4

Павлу се није спавало. Седео је замишљен и неспокојан. Уча и Гвозден чаркали су ватру и ћутали. Павлу се чинило да су они наметљиво спокојни, њему у инат. Уча се чак и цинично осмехује. Павле га мрско погледа; не зна шта ће са собом. Нелагодно му је да седи с њима. Од жеље да запали цигарету, обузима га нервоза. Два дана није пушио и све до овог тренутка као да је био заборавио на дуван. Дао би

годину дана живота за једну цигарету. Када би му је неко по тој цени понудио, ни часа се не би премишљао. Читав навика дувана сада би попушио. Уча, као њему у инат, изврну џепове, истресе их у парче новина и од прашине зави цигарету, дебелу као палац. Павле хтеде да му затражи неки дим, али се уздржа одмахујући главом као да се брани од нечега. Уча се понашао као да не примећује његово присуство. Павле се због тога још више увреди; осети да га мрзи, и то, чинило му се, само због дувана и његовог себичлука. Хтеде да устане и изађе напоље, али се савлада и остаде даље у истом положају.

Гвозден леже да спава, окренувши леђа ватри. Кад попуши цигарету, леже и Уча, увивши се у шињел.

Павле одједном осети да се све што их је спајало, свертанно пријатељство и другарство, вечерас и у овим тренуцима покидало и покршило. Неки унутрашњи глас поче да му шапуће и препричава оне тешке и увредљиве речи што су му њих двојица вечерас изговорила, понижавајући га пред свима. „Деморалисан... Паникер... Интелектуалштина... Болесна амбиција!“ – присећао се он њихових речи. Расли су огорчење и мржња, плавили душу и свест, тровали и разједали.

„Сви сте ви... Сломићу ја вас и победити“, викало је у њему. „Ја узимам одговорност за одред, па нека ми оде глава. Када се ради о судбини одреда, секунду нећу да се колебам! Ово је револуција! Знам шта хоћу...“

Кад се та хука у њему стишала, одједном му је наишла мисао: „На основу чега верујеш да си у праву? Зар Уча, који је бољи војник од тебе, није увек имао право? Кад је он погрешно у процени војничке ситуације?... Можда си се ти баш уплашио офанзиве?“

„Не, не! Глупости! Они нису у стању да догађаје гледају шире. Немаш право, Учо! Тачно ја видим ситуацију.“

„Прецењујеш ти себе и своје способности. Зар ниси амбициозан и сујетан?! Зар не волиш кад људи послушно усвајају твоја мишљења?“

„Али ја верујем у себе! Ја знам своју улогу. Ја само вршим своју дужност.“

„Твоја улога и дужност је да верујеш и у друге... Како можеш да мрзиш своје другове? Зато што су ти отворено рекли шта мисле о теби, ти си се увредио и желиш да им се осветиш. А ти си комесар...“

– Ух! – гласно хукну Павле, уплашен и изненађен сумњом која му се први пут овако озбиљно јавила.

Телом му је струјала чудна дрхтавица. У првим тренуцима мислио је да му је хладно, примицао се ватри и окретао јој наизменично леђа и лице. Касније осети врућину. По телу су му милели врели жмарци и таложили се у уморним коленима, која су горела и болела од те ватре. Павле се трзао као да се бранио од нечега, као да се чупао из вреле, житке тиње у коју је све дубље и дубље упадао.

„Шта треба да чиним? Да ли сам у праву? Ако одред мојом кривицом настрада... шта сам ја?“

Од ове последње помисли све представе и мисли разбежаше се некуд, а свест се замагли... Он није знао колико је то трајало. Биће да је дуго. А онда, магла се разливала, обамрлост чула је попуштала. Неприметно, па све јаче и јаче, долазила му је жеља да разговара са Учом, пријатељски да се посаветује и чује његово мишљење.

Павле подиже са груди клонулу главу и загледа се у другове.

Букова облица тињаво је горела и цичала. Гвозден је немирно спавао и често се трзао. Уча се промешкољио као да је осетио Павлов поглед и окренуо лице ватри. И он се мучио са сном. Павлу се чинило да је он будан; колебао се да ли да започне разговор. Дуго је седео налакћен, посматрајући Учино уморно, жаром осветљено лице.

„Како сам могао све оно да мислим о њему?... Зашто?“

Павле се одједном присети свих тренутака њиховог заједничког живота. Читава прошлост у одреду била је лепа; није у њој било патњи и ратних ужаса. Све лепе успомене биле су везане за Учју. Он је његов једини пријатељ у одреду. Дуга су им била исповедања и поверавања, ноћу на починцима; па сусрети обостраних опроштајних погледа пред битку; па међусобне поруке ако не стигну заједно до слободе... А данас и ноћас – овако...

„Страшно! Како могу? Он је бољи човек од мене. Чвршћи карактер... Он сигурно о мени не мисли као ја о њему. Ништа нисам успео да скријем. Он је морао да прочита и разуме све моје мисли...“

Павла је било стид од свега тога. Прекоревао је и мучио себе. Мисли су се распредале и одвијале, у глави му је све постало јасније.

– Ух, колико сам слаб! Шта да радим? Како да поступим?
– прошапта и притиште длан на чело.

Наједном се трже, скочи и изађе напоље.

На неколико корачаја од колибе застаде, узе снега и растрља га по челу и лицу. Устима је брзо удисао хладан и густ ваздух и избацивао га дашћући. Ветар се смирио; само понекад бризне као косом по намету, запуцкета и цикне у шипражју. Павле пође у колибу друге чете.

Кад је ушао, затекао је разводника страже како чарка ватру. Она је буктала и осветљавала колибу. Ћутке седе поред ватре и погледа по колиби.

Партизани су спавали припијени један уз другог. Пушке су им мирно лежале међу ногама. Увучене у гуњеве и војничке блузе, главе су се побадале у туђа леђа. С времена на време неко би се пробудио, промешкољио, стресао од зиме, згрчио у жељи да буде што мањи, да буде толико мали да се увуче и сакрије у топли пазух друга. Чуло се тешко, храпаво дисање заспале чете. Рањеници су јечали и

бунцали у сну. У колиби је заударало на испарину мокрых одела, обуће и овчије балеге. Павле је посматрао заспале борце и мислио:

»Дишу... Зима им је. Сутра, или кроз неколико дана можда... многим никада више неће бити хладно...«

Комесару се згрчише усне. Мишићи на лицу му заиграше.

Црвенкаста светлост са огњишта је подрхтавала, подизала се и падала по црној маси чакшира и гуњева, светлוצала по оружју и осветљавала подерану обућу. Павле је ишао погледом од једног до другог заспалог партизана и препознавао их...

»Можда ће овај? Плашљив је, а такви због нечега највише гину. Из шестог разреда је дошао у партизана. Имао је кратке панталоне и беле гумене патике. Донео је зарђали тесак, заостао негде из Првог светског рата, који још увек носи. Са ђачког качкета скинуо је 'шестицу' и зашио петокраку са српом и чекићем...«

»... Овај неће! Лукав је и дрзак. Увек се буни кад иде после поноћи на стражу. Често се свађа са Вуком. Казнио сам га десет дана без муниције. Да ли му је истекла казна? Морам ујутру да кажем да му дају муницију, ђаво да га носи. Па он је бос! Испала му гола пета као јабука. Трља руком, озебла му.«

»... Овај сиромаш ће погинути. Трапав је. Увек се код њега прекине колона.«

»... И овај ће погинути. Луд је, не чува се, у сваком селу има по неку девојку. Мангупчина, лаже их да је студент, а био је кројач.«

»... И овај ће!...«

Павле се уплаши од оваквих мисли и предосећања. По тој тајновитој и чудној слутњи изгледало је да ће изгинути цела чета.

»Шта да чиним? Шта ли они мисле ко је у праву, Уча или ја?«, помисли он и поче да испитује заспале борце.

„Да. То је Никола. Он је на мојој страни. Радник је и стари комуниста. Морам већу пажњу да поклоним његовом уздицању.“

„... И Ђурђе је за мене. Како Никола, тако ће и он. Они су као близанци. Да је мало озбиљнији, могао бих га учланити у Партију.“

„... Станко? Никад не знаш шта мисли...“

„... Овај Слатинац неће из свог завичаја.“

„И овај је за Учу!“

Дуго је комесар проверавао заспалу чету и саветовао се са њом. На крају му се учини да је већина на његовој страни. Од тога му би лакше. Закључи да треба по сваку цену да спроведе свој план и да не сме даље да се колеба. Најзад, ове ноћи њим овлада спокојно самоуверење.

Иза њега неко се накашља и устаде. Павле се окрену и спази шездесетогодишњег Јевту, најстаријег партизана у одреду. До рата је био чобанин, сељачки слуга, рабација и ћумурџија на Јастрепцу, у коме је познавао сваку букву, извор и путању. Кад су Немци поробили земљу, он је купио пушку и сам се одметнуо у планину. Касније је пришао одреду, постао партизан и најсигурнији водич.

– Зашто не спаваш, друже Јевто? – упита га Павле.

– Гледам тебе и видим: мучиш се нешто. ’Оћу ово да ти кажем, друже комесару: војник не гине од топа, већ од непажње и своје луде главе. То да знаш! Мени је ово трећи рат, а нек да Бог да буде и последњи – рече он седајући поред Павла.

Павле се мало замисли над његовим двосмисленим речима и не одговори одмах.

– Откуда теби ноћас ракија? – осетивши задах, зачуђено и строго обрати му се Павле.

– То је љута. Имам мало у чутурици за ране. Носим је, злу не требало... У рату парче чисте крпе и ракија могу војнику живот да спасу.

„Деморализација овлада... Немачки летак... Колебљивост хелије... А сада ракија. Пије од страха“, помисли Павле.

Безуби Јевта наметљиво га понуди дуваном и расприча се тихо, полупијано и шапутаво кроз жуту четку својих дркова.

Павлу је било тешко, није га слушао. Колебао се да ли да га укори и шта да му каже. Како није нашао погодну реч, а и страхујући да не плане и изгрди га, што никако није желео због његове јуначке старости, он устаде да изађе напоље, али га Јевта ухвати за рукав и прошапута:

– Чекај, сигурно си гладан и жедан. Имам у торби парче вешалице и мало мученице у чутурици. Тебе бриге једу, вашке те једу, мраз те пије. Тежак је твој живот...

Јевта се дохвати торбе и поче да чепрка по њој. Тако је он често из ње, да нико други не види, нуткао команданта и комесара. У пролеће би од печурака кувао чорбицу коју је Уча волео, и кришом му доносио. Па кад би то Уча поделио с друговима, Јевта се љутио и зарицао у себи да га више никада ни шљивом неће понудити.

Иако читавог дана ништа није јео, Павле одби његову понуду, изговарајући се да није гладан. Јевта љутито и увређено рече:

– Не мислиш ваљда да ја то теби зато што си комесар?

– Не! То ми не пада на памет. Онако, не могу – одговори Павле и пође из колибе. За њим изађе и Јевта.

– Имам нешто насамом с тобом – поверљиво му се обрати, хватајући га за гуњ. – Друже Павле, шта ће бити са нама, побогу брате? Не спава ми се, иако ми се свака кошчица одвојила. Целу ноћ дреждим као вештац. Острвили се, пусници. Ех, 'оће арамије да прекољу Србију. Све кренуло на нас. И шлем, и шубара, и шајкача! Ти мора да знаш шта ће бити са нама. Видим, нешто си наумио, кажи ми, ћутаћу као пањ, душе ми...

Павле уздрхта, стави руку Јевти на раме и тако оста неколико тренутака, ћутећи. А онда поче нашироко да му

објашњава ситуацију, убеђујући га да ће одред пребродити кризу. Исприча му и вести са Источног фронта, које је вечерас измислио, колебајући се да ли да га запита шта он мисли о напуштању Јастрепца. Дуго је говорио. Јевта је слушао и ћутао. Његово ћутање Павле је схватио као незадовољство и неверовање у његове речи.

Кад се растао са Јевтом, осети да је још тужнији и забринутiji. У штапску колибу није му се ишло. Тек да се нађе у некаквом послу, он крену да обиђе стражу.

Већ је зора. Ветар се смирио. Из села испод планине чула се мукла врева петлова. На ивици шуме, поред букве, на стражи, познаде Малишу: тапкао је у снегу и шмркао од мраза. Чувши кораке иза леђа, он се окрену и равнодушно рече:

- Малопре од Расине чули се рафали...
- Није то ништа – рече Павле.

Над њима закрича јато дивљих гусака. Павле и Малиша се погледаше. Очи један другом нису видели, али један другом осетише мисли. Неколико тренутака остадоше тако, лицем у лице, без речи.

- Друзе Павле, где лете ове гуске? – тихо упита Малиша.
- Тамо...
- А где је то?
- Преко мора, далеко. Причаћу ти о томе други пут.
- Кад би нешто ми имали крила и негде одлетели... – гласно помисли Малиша.
- А куда би ти, Машо, одлетео?
- Негде...

Павле није могао ништа да му каже, па пође назад у колибу.

На вратима штапске колибе партизанка Бојана кредом је нешто записивала. Изненађен њеним присуством, Павле је зачуђено упита:

- Шта је, другарице? Шта то радиш?

– Ето... данас је Нова година.

– Данас Нова година?! – Збуњен, Павле се примаче вратима и једва прочита: „Срећна нова 1943.“ Помисли да је то због Уче, и без речи уђе у колибду.

5

Ове ноћи у одреду нико спокојно не спава. Сан су мучиле и клале свакојачке слутње, сумње и страховања.

Једино командир Вук не спава због нечег другог. После дужег времена, добио је пре десетак дана преко везе писмо од своје жене. Крупним, кривудавим рукописом, из чијих су реченица испадала не само слова већ и речи, на истргнутом листу ђачке писанке она је писала:

„Драги мој Милоше. Везе нема никако да дође, а ја ти пишем сваке ноћи, па сва писма остављам у конспирацију. У зору их оставим, а увече их опет узмем, па читам. Ови дражинци острвили се па реже, појели би ме кад би могли. Кад их сретнем, ја се смејем за инат, да не мисле кољашине да ме стра'. Нека знају да је Бранка твоја. Пред Чедом не смем да те споменем. Још је неразуман па ће да се изрекне у комшилуку и код деце. Јуче ме пита: 'А што, мамо, мене зову партизанче?' Расте, па ме сваког дана понешто пита. Ја га лажем, а он, дете је, али све осећа. Да га видиш само колики је порастао. Биће висок на тебе. Кад се наљути, сева очицама, као ти. Љуте је крви на тебе. И мали прстић на нози му је крив као твој. Да њега нема, не би' могла да живим. Гледам њега, па све мислим: овакав си био ти кад си био мали. Онда га љубим и голицам док се не зацени.

Причају: јавио радио како рат има дуго да траје. Је л' то истина, Мишо? Па шта ћу ја, срећо, да радим дотле без тебе? Не могу неколико година сама. Не могу толико без тебе, не могу, па уби'. Од жалости одлупило ми се срце па